

DOI: [10.32702/2307-2156-2018.12.32](https://doi.org/10.32702/2307-2156-2018.12.32)

УДК 353.2

*П. В. Присяжнюк,
викладач Східно-європейського слов'янського університету*

ЯК ПІДВИЩИТИ В УКРАЇНІ ЕФЕКТИВНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ ГРОМАДЯН З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

*P. V. Prysyzhnyuk
Lecturer at Eastern European Slavic University*

HOW TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF COMMUNICATION BETWEEN CITIZENS AND STATE AND LOCAL GOVERNMENT IN UKRAINE: PRACTICAL RECOMMENDATIONS

Статистика та українські практики у сфері державного управління зумовлюють актуальність цього питання підвищення ефективності комунікації між громадянами та посадовими і службовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування. Варто зазначити, що існує декілька рівнів цієї проблеми.

Особливо варто відмітити, що в Україні взаємовідносини між громадянами і органами державної влади, місцевого самоврядування фундаментально трансформуються. За словами автора змінюється патерналістська модель комунікації, яка діяла протягом тривалого часу. В сучасній демократичній державі громадянин відчувається не безпорадним прохачем допомоги держави-Левіафанау, а активною особою, яка вимагає дієвих механізмів реалізації власних прав та свобод, зокрема на участь в управлінні державними справами.

У даній статті запропоновано заходи, які сприятимуть підвищенню ефективності комунікації громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування в Україні. При цьому виокремлено такі напрями: підвищення рівня громадської активності українців під час вирішення питань на місцевому рівні; модернізація правової культури посадових та службових осіб; активізація формування ефективного інституційного – нормативного та організаційного – механізму, який забезпечить належну комунікацію. Якщо узагальнити, то слід підготувати кожну зі сторін – громадян та посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування – до ефективної комунікації.

Для вирішення першої з названих проблем, ефективними, на наш погляд, можуть бути освітні та інформаційні методи, які спрямовуватимуться на популяризацію проактивної моделі поведінки громадянина під час спілкування з посадовими та службовими особами. Також потребує модернізації і правова культура посадових та службових осіб. Дієвим інструментом при цьому можуть бути регулярні тренінги для посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування.

Окрім модернізації правової культури учасників комунікації, слід продовжити та активізувати формування ефективного інституційного – нормативного та організаційного – механізму, який забезпечить комунікацію у межах демократичної моделі.

The article deals with the methods of improving the effectiveness of communication between citizens and officials and officials of public authorities and local self-government. According to the author, statistics and Ukrainian practices in public administration make this problem very topical. It should be stressed that there are several levels of this problem.

It is specially noted that in Ukraine, the communication between citizens and state and local government is fundamentally transformed. According to the author, the paternalistic model of communication, which has been operating for a long time, is changing.

In a modern democratic state, a citizen does not feel like a helpless seeker of assistance from the Leviathan state, but an active person who requires effective mechanisms for exercising his or her own rights and freedoms, in particular, to participate in the administration of state affairs.

This article proposed measures that will enhance the effectiveness of citizens' communication with state and local government in Ukraine.

According to the author, educational and informational methods will be effective for promoting a proactive model of citizen's behavior when communicating with officials and officials.

In the paper it is noted that it is necessary to modernize the legal culture of officials and officials. Regular training for officials of state and local government can help to meet this challenge.

The establishment of an effective institutional normative and organizational mechanism to ensure communication within the democratic model should also be continued and intensified.

Ключові слова: *комунікація між громадянами та органами державної влади і місцевого самоврядування, практичні рекомендації, громадська активність, правова культура, інституційний механізм.*

Key words: *communication between citizens and state and local government, practical recommendations, public activity, legal culture, institutional mechanism.*

Постановка проблеми. Статистичні дані та сучасні українські практики у сфері державного управління зумовлюють актуальність питання підвищення ефективності комунікації між громадянами та посадовими і службовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування. При цьому існують декілька рівнів названої проблеми.

Так, згідно з соціологічними опитуваннями 2017 року, які проводилися Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці з соціологічною службою Центру Разумкова, лише 7% з опитуваних повідомили, що мають досвід активної громадської роботи, а 87% – ні [1]. Серед молоді відповідні показники дещо оптимістичніші – більше 10% [1]. Локальна статистика теж підтверджує, на жаль, викладене вище. Наприклад, з квітня 2015 року до середини червня 2018 року мешканці шести з десяти адміністративних районів міста Києва ініціювали лише 8 громадських слухань [2].

Водночас, слід вказати також на неналежне правове забезпечення комунікації, що може демотивувати громадян. Зокрема, відсутність чітко визначеного строку розгляду місцевих ініціатив суттєво ускладнює для членів територіальної громади відповідну комунікацію з органами місцевого самоврядування, а для останніх є спокусою гальмувати реалізацію механізму «демократії участі».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Українськими науковцями у сфері державного управління комунікація між громадянами та органами державної влади і місцевого самоврядування загалом вивчалася. Серед науковців, які приділяли увагу цьому питанню, назвемо Н.М. Драгомирецьку, С.В. Штурхецького, О.В. Рашковську, О.Є. Бухтатого тощо [3-6]. Втім, практичні рекомендації щодо підвищення ефективності відповідної комунікації в Україні не ставали спеціальним предметом дослідження.

Мета статті. Запропонувати заходи, які сприятимуть підвищенню ефективності комунікації громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування в Україні.

Виклад основного матеріалу. З огляду на викладене вище, нагальним є: підвищення рівня громадської активності українців під час вирішення питань на місцевому рівні; модернізація і правова

культура посадових та службових осіб; активізація формування ефективного інституційного – нормативного та організаційного – механізму, який забезпечить належну комунікацію.

Для вирішення першої з названих проблем, ефективними, на наш погляд, можуть бути освітні та інформаційні методи, які спрямовуватимуться на популяризацію проактивної моделі поведінки громадянина під час спілкування з посадовими та службовими особами.

Так, Міністерством освіти і науки України протягом останніх років започатковано викладання у 3-4 класах середньої загальноосвітньої школи навчальної дисципліни «Я у світі», який реалізується з 2017 року Міністерством юстиції України у співпраці з системою безоплатної правової допомоги, територіальними органами юстиції, за підтримки юридичних клінік, міжнародних донорів та партнерів [7]. Про її потенціал у сприянні формуванню ще у початковій школі особистості активного громадянина можемо говорити на підставі озайомлення з відповідною навчальною програмою.

Метою викладання визначено серед іншого й «виховання молодшого школяра як громадянина України – вільної, демократичної, освіченої людини, здатної до незалежних моральних дій» [7]. Серед завдань, наприклад – «випробування учнями себе у ролях громадянина України», активного учасника конкретних соціальних акцій [7]. Серед ключових компетентностей, формування яких передбачено під час викладання дисципліни «Я у світі», звертаємо увагу на ті, що вважаємо актуальними в контексті потреби популяризації проактивної моделі поведінки громадянина під час спілкування з посадовими та службовими особами. Це: «соціальна (здатність налагоджувати взаємодію з іншими дітьми та дорослими, працювати в команді, знаходити порозуміння, запобігати конфліктам, приймати самостійні рішення, відповідати за їх; наслідки для оточення, ціннісно ставитися до довкілля та своєї особистості)»; «громадянська (усвідомлення своїх прав і обов'язків, використання моделей поведінки, які відповідають нормам моралі і права, здатність критично мислити, приймати рішення, виявляти громадянську позицію у ставленні до природи, до людей, до самого себе)»; «інформаційно-комунікативна (вміння добувати, осмислювати, аналізувати та використовувати інформацію з різних джерел, користуватися різноманітною довідковою літературою, уміння здійснювати комунікацію у групі та в колективі)» [7].

Корисними для формування у молодшого школяра, принаймні початкового, бачення комунікації між громадянином та державою саме відповідно до демократичної моделі можуть бути такі теми та практичні завдання: «Школа» (вивчаються 1) права та обов'язки учня/учениці, 2) учнівське самоврядування класу, 3) основні права та обов'язки членів учнівської громади класу) [7]. При цьому набуваються й відповідні практичні навички та вміння. «Соціальна акція»: в межах роліової гри учні отримують знання, набувають навичок та вмінь як споживачі продуктів та послуг. Вчитель обирає для такого практичного заняття одну з тем: «Супермаркет» або «Рекламна агенція» [7].

Знов-таки з огляду на мету цієї статті зауважимо щодо бажаності корегування тем, що пропонуються Міністерством освіти і науки. Названі теми є зрозумілими для дітей молодшого шкільного віку, втім, на наш погляд, доречним було б додати соціальну акцію, яка базувалась би на досвіді шкільного життя (наприклад: «Учень та директор школи»). На користь такої пропозиції зауважимо, що власний досвід та досвід значного числа колег, друзів, родичів свідчить про те, що реалії української школи не завжди надають приклади застосування демократичної моделі комунікації між учнями/вчителями та адміністрацією навчального закладу. Звісно, власний досвід не є репрезентативним, втім й ігнорувати його не вважаємо доцільним.

Також звернемо увагу на певні суб'єктивні обставини, що можуть ускладнити популяризацію серед молодших школярів проактивної моделі поведінки громадянина під час спілкування з посадовими та службовими особами. У викладанні навчальної дисципліни соціально-гуманітарного блоку величезну роль грає особистість вчителя, його світогляд. Наприклад, значну кількість тем та практичних завдань в межах «Я у світі» розглядатимуть та виконуватимуть на вибір вчителя. Вплив вчителя на учня у початковій школі складно переоцінити також з огляду на психофізичну вразливість дитини цього віку.

Однак, державна політика підвищення статусу вчителя в Україні активізувалася лише нещодавно, що негативно відобразилося на кадровому складі навчальних закладів. Рівень професійності вчителів у молодших класах викликає багато запитань у батьків. Окрім цього, слід враховувати, що в пострадянській країні світогляду значного числа вчителів притаманні риси особи, що сформувалася в авторитарному суспільстві (патерналізм тощо), а отже, навряд, повною мірою усвідомлює та підтримує ідею демократії участі. З огляду на викладене, на наш погляд, сумнівними є перспективи швидкого збільшення числа українців, які будуть здатними виконувати роль ефективного учасника демократичної моделі комунікації між громадянами та державою. Маємо розраховувати на реальні зміни у цій сфері лише через декілька десятиліть. Разом з тим, пропонуємо не бездіяльність, а врахування викладеного вище під час розроблення програм підвищення кваліфікації вчителів. Зокрема, пропонувати їм під час проходження відповідних курсів спеціальний навчальний модуль, який сприяв би формуванню модерних світоглядних переконань, наприклад, погляду на відносини між громадянином та державою з позиції людиноцентризму, і насамперед, на відносини між вчителем і учнями. Розуміємо, що ця пропозиція є лише мікрочастиною комплексної освітньої реформи, реалізація якої потребує багатьох років та величезних ресурсів.

Окрім цього, ефективною може бути соціальна реклама такого формату, яку поширюють в межах масштабного проекту «Я маю право!» [8]. За мету поставлено формування в Україні нової суспільної правової культури. Декларується теза щодо необхідності встановлення партнерських відносин людини з

державою. Такий підхід абсолютно відповідає демократичній моделі комунікації, яка пропонується нами у інших наших роботах.

Серед освітніх кампаній цього проекту, що можуть зацікавити дітей – «Стоп булінг», «Стоп насильство», «Права споживача», «Освіта без хабарів». Однак, звернемо увагу на те, що відеоряд, стилістика та зміст абсолютної більшості інформаційних матеріалів розраховано на дорослішу аудиторію. Разом з тим, на наше переконання, формування активного громадянина варто розпочинати ще у дитячому садочку. Звісно, з використанням адаптованих до цього віку інформаційних матеріалів та методичних підходів. Отже, бажаним було б підготувати та поширювати відеоматеріали про те, як громадянин може ефективно реалізувати своє право на участь в управлінні державними справами. Доцільно в декількох відео зосередитись на окремих правах та свободах, наприклад: праві направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також до їх посадових та службових осіб (стаття 40); на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34); на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (стаття 36); збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (стаття 39) [9].

Разом з тим, потребує модернізації і правова культура посадових та службових осіб. Дієвим інструментом при цьому можуть бути регулярні тренінги для посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування. Їхня організація та методичне забезпечення має здійснюватися не формально-декларативно, а максимально прагматично. Пропонуємо два меседжі, які мають засвоїти представники органів державної влади та місцевого самоврядування.

По-перше, комунікативні дії громадян – надсилання звернень, ініціювання громадських слухань, місцевих ініціатив тощо – є законними проявами їхньої суспільної активності. Отже, слід налаштуватися під час особистого спілкування на надання належних послуг та на пошук компромісу у разі, коли виникатимуть певні ускладнення.

В Україні взаємовідносини між громадянами і органами державної влади, місцевого самоврядування та їхніх посадових та службових осіб наразі перебувають на етапі фундаментальної трансформації. Так, змінюється чинна протягом значного проміжку часу їхня патерналістська модель. В сучасній демократичній державі громадянин почувається не безпорадним прохачем допомоги «могутнього Левіафану», а особою з активною життєвою позицією, яка вимагає дієвих механізмів реалізації власних прав та свобод, зокрема на участь в управлінні державними справами. Саме завдяки ефективній реалізації цього права громадянин може захистити свої інші права та свободи, а отже, поліпшити власне становище у багатьох сферах життя. Як видається, право на участь в управлінні державними справами є своєрідним рушієм правового механізму зміни правового статусу особи.

По-друге, у разі чинення посадовими та службовими особами спротиву комунікативним діям громадян з реалізації ними права на участь в управлінні державними справами, на наш погляд, високою є вірогідність виникнення наступних негативних наслідків: посилення недовіри до органів державної влади та місцевого самоврядування, що сприяє збільшенню рівня соціального невдоволення як на локальному, так й на загальному рівнях; зростання соціальної пасивності, що ускладнює процес відходу українських громадян від патерналістського сприйняття держави; потреба власної реалізації, що тією чи іншою мірою, апіорі, притаманна кожній особі, яка втім не може бути реалізована, наприклад у активних громадських діях позитивного спрямування, може реалізуватися у формі агресивних та протиправних діянь; обмеженість позитивних практик ефективної співпраці громадян з органами держави та місцевого самоврядування має негативний вплив на формування моделі соціальної поведінки дітей, майбутнього нашої держави.

Окрім модернізації правової культури учасників комунікації, слід продовжити та активізувати формування ефективного інституційного – нормативного та організаційного – механізму, який забезпечить комунікацію у межах демократичної моделі.

Оновлення нормативної складової передбачає, зокрема:

- доопрацювання та ухвалення законопроекту «Про публічні консультації», що сприятиме встановленню загальних стандартів здійснення органами державної влади та органами місцевого самоврядування публічних консультацій, які є однією з форм комунікації між громадянами та державою [10]

- ухвалення одного із запропонованих народними депутатами Верховної Ради України VIII скликання законопроектів, якими регулюється лобіювання, або розроблення та ухвалення нового проекту закону, що легалізує ті відносини, які наразі де-факто мають місце

- втілення тих заходів з поліпшення правового забезпечення комунікації громадян з державою, які не були реалізовані, однак передбачалися низкою актів. Зокрема, це – Державна програма щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015 – 2017 роки, одним з чинників якої визначено оновлення вже діючих механізмів комунікації між громадянами, що обіймають активну життєву позицію, та представниками органів державної влади; Комунікаційна стратегія на період з 2017 по 2021 роки, яка доповнює ухвалений 2016 року План дій з реалізації відкритості парламенту, та затверджена Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 21 листопада 2017 року «Про додаткові заходи з реалізації Декларації відкритості парламенту» [11, 12].

Організаційна складова механізму, який забезпечить комунікацію у межах демократичної моделі, також потребує осучаснення.

Збільшенню активності відповідної комунікації сприятиме забезпечення реального доступу осіб, незалежно від індивідуальних характеристик (вік, стать, фізичний стан тощо), до довідкової інформації про механізм надсилання громадянами тих чи інших повідомлень. Будь-хто у зручний для себе час має мати можливість дізнатися про форми звернень до органів державної влади та місцевого самоврядування, час прийому (щоби співпадав на сайті та в реальному житті).

Для різних категорій осіб мають забезпечуватися різні канали отримання перелічених даних: веб-сайти установ, а для тих, хто не має доступу до електронних ресурсів або навиків користування ними, інші. Наприклад, багатьом особам літнього віку буде зручно ознайомитися з відповідною довідковою інформацією на паперових носіях в тих установах, які вони найчастіше відвідують: в територіальних органах Пенсійного фонду, територіальних центрах соціального обслуговування, аптеках, поліклініках та лікарнях тощо.

Висновки. На підставі викладеного вище пропонуємо такі практичні рекомендації щодо підвищення ефективності комунікації громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування в Україні.

Ефективними можуть бути освітні та інформаційні методи, які спрямовуватимуться на популяризацію проактивної моделі поведінки громадянина під час спілкування з посадовими та службовими особами. Наприклад, в межах масштабного проекту «Я маю право!» доцільним було б підготувати та поширювати відеоматеріали про те, як громадянин може ефективно реалізувати своє право на участь в управлінні державними справами. Доцільно в декількох відео зосередитись на окремих правах та свободах. Під час викладання у 3-4 класах середньої загальноосвітньої школи навчальної дисципліни «Я у світі» додати соціальну акцію, яка базувалась би на досвіді шкільного життя (наприклад: «Учень та директор школи»). Пропонуємо врахування викладеного вище під час розроблення програм підвищення кваліфікації вчителів. Розуміємо, що ця пропозиція є лише мікрочастиною комплексної освітньої реформи, реалізація якої потребує багатьох років та величезних ресурсів.

Разом з тим, потребує модернізації і правова культура посадових та службових осіб. Дієвим інструментом можуть бути регулярні тренінги для посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування. Їхня організація та методичне забезпечення має здійснюватися не формально-декларативно, а максимально прагматично.

Окрім модернізації правової культури учасників комунікації, слід продовжити та активізувати формування ефективного інституційного – нормативного та організаційного – механізму, який забезпечить комунікацію у межах демократичної моделі.

Якщо узагальнити, то слід підготувати кожному зі сторін – громадян та посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування – до ефективного комунікації.

Загальний вплив підвищення в Україні ефективності комунікації матиме винятково позитивний вплив на функціонування системи державного управління. Збільшення громадської активності, поступове зменшення суспільних сподівань на те, що роль окремої пересічної людини в процесі ухвалення управлінських рішень, а також їхнього належного виконання є мінімальною, та покладання усіх надій лише на органи державної влади, змусить посадових та службових осіб відповідальніше ставитися до виконання своїх обов'язків. Окрім цього, врахування пропозицій громадян під час ухвалення управлінських рішень підвищить їх легітимність в очах суспільства.

У подальшому доцільним, на наш погляд, є ретельний моніторинг та аналіз науковцями поточної ситуації в Україні щодо комунікації громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування та підготовка актуальних рекомендацій практичного характеру у цій сфері.

Список літератури.

1. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya> (дата звернення: 01.08.2018).

2. Київська міська рада. Офіційний веб-сайт. Громадські слухання. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/comisii/26/public-hearings> (дата звернення: 22.06.2018).

3. Драгомирецька Н.М. Комунікативна діяльність в державному управлінні: теоретико-методологічний аспект : дис. на здобуття наук. ступеня докт. наук з держ. упр.: [спец.] 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Національна академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2007. 516 с.

4. Штурхецький С.В. Комунікативний потенціал місцевого самоврядування в Україні. Рівне: ТВ «Овід», 2011. 148 с.

5. Рашковська О.В. Громадянська комунікація як стратегічний ресурс демократизації державного управління в Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: [спец.] 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Національна академія державного управління при Президентіві України. Київ, 2016. 255 с.

6. Бухтатий О.Є. Становлення та розвиток системи публічних комунікацій як чинник демократичного державотворення України: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. наук з держ.управл.: [спец.] 25.00.01. «Теорія та історія державного управління» / Міжрегіональна Академія управління персоналом. Київ, 2018. 39 с.

7. Я у світі. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 3-4 класи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>. (дата звернення: 10.08.2018).

8. «Я маю право!» URL: <https://pravo.minjust.gov.ua/ua>. (дата звернення: 10.08.2018).

9. Конституція України: Основний Закон. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

10. Про публічні консультації: Проект Закону України № 7453 від 27.12.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237. (дата звернення: 22.08.2018).

11. План дій з реалізації Декларації відкритості парламенту: Додаток 1 до Розпорядження Голови Верховної Ради України від 05.02.2016 р. № 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/16-%D1%80%D0%B3>. (дата звернення: 10.07.2017).

12. Про додаткові заходи з реалізації Декларації відкритості парламенту: розпорядження Голови Верховної Ради України від 21.11.2017 р. № 486. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0486004-17>. (дата звернення: 10.12.2017).

References.

1. Fond “Demokratychni initsiatyvy” imeni Il'ka Kuchereva (2018), “Civil Society in Ukraine: Challenges”, available at: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya> (Accessed 01 August 2018).

2. Kiev City Council. Official site (2018), “Public hearings”, available at: <https://kmr.gov.ua/uk/comisii/26/public-hearings> (Accessed 22 June 2018).

3. Dragomiretska, N.M. (2007), “Communicative activity in public administration: theoretical and methodological aspect”, Abstract of Ph.D. dissertation, Theory and History of Public administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

4. Sturhetsky, S.V. (2011), *Komunikatyvnyj potentsial mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini* [Communicative potential of local self-government in Ukraine], Ovid, Rivne, Ukraine.

5. Rashkovskaya, O.V. (2016), “Civil communication as a strategic resource for the democratization of public administration in Ukraine”, Abstract of Ph.D. dissertation, Theory and History of Public administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

6. Buhtaty, O.E. (2018), “Formation and development of public communications system as a factor of democratic state formation of Ukraine”, Doctoral Thesis, Theory and History of Public administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

7. Ministry of Education and Science of Ukraine. Official site (2018), “I'm in the world. Curriculum for general educational institutions. 3-4 classes”, available at: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> (Accessed 10 August 2018).

8. Ministry of Justice of Ukraine. Official site (2018), “I have the right!”, available at: <https://pravo.minjust.gov.ua/ua>. (Accessed 10 August 2018).

9. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), The Law of Ukraine “Constitution of Ukraine”, *Ofitsijnyj visnyk Ukrainy*, vol. 30., p. 141.

10. The Verkhovna Rada of Ukraine (2017), The Draft Law of Ukraine “About public consultations”, available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237 (Accessed 22 August 2018).

11. The Verkhovna Rada of Ukraine (2016), “Action Plan for the Implementation of the Declaration of Openness of Parliament: Annex 1 to the Chairman's Order of the Verkhovna Rada of Ukraine”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/16-%D1%80%D0%B3> (Accessed 10 July 2018).

12. The Verkhovna Rada of Ukraine (2017), “On additional measures for the implementation of the Declaration of Openness of Parliament: Order of the Chairman of The Verkhovna Rada of Ukraine”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0486004-17> (Accessed 10 December 2017).

Стаття надійшла до редакції 20.12.2018 р.